

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een kamer gevuld met de mooiste boeken : de bibliotheek van Johannes Thysius (1622-1653)

Mourits, E.V.M.

Citation

Mourits, E. V. M. (2016, December 14). *Een kamer gevuld met de mooiste boeken : de bibliotheek van Johannes Thysius (1622-1653)*. Vantilt, Nijmegen. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/45015>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/45015>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/45015> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Mourits, Esther

Title: Een kamer gevuld met de mooiste boeken : de bibliotheek van Johannes Thysius (1622-1653)

Issue Date: 2016-12-14

Libri juridici

Rechten

In de Bibliotheca Thysiana bevindt zich een exemplaar van het *Examen juridicum*, een populair studieboek voor het recht in de vorm van een reeks vragen en antwoorden, geschreven door de Leidse hoogleraar in de rechten Bernardus Schotanus. De eerste editie ervan verscheen in 1639, hetzelfde jaar waarin Thysius een begin maakte met zijn studie aan de Leidse universiteit. Volgens een aantekening in zijn administratie volgde hij in 1641 bovendien privaat-colleges bij Schotanus, die hem gebruik van dit werkje zal hebben aangeraden.⁵⁵ Het verband met de studie is helaas minder helder na een blik op het boek zelf, en op de aankoopgegevens.

Thysius was niet in het bezit van de eerste editie uit 1639, maar van een herdruk uit 1645.⁵⁶ Uit het kasboek blijkt dat hij het werk pas in 1648 heeft aangeschaft, op de veiling van de boeken van zijn oom Constantijn l'Empereur. Die bezat zelfs twee exemplaren van het *Examen juridicum*, waaronder ook de editie uit 1639.⁵⁷ Thysius kan daarom ook vóór het moment van zijn aankoop gebruik hebben gemaakt van een van deze boeken, door die te lenen van zijn oom. De aanwezigheid van twee exemplaren van een juridisch studieboekje in de veilingcatalogus van de bibliotheek van een hoogleraar theologie roept overigens wel vragen op. Het is mogelijk dat de boekverkoper ze aan de veiling heeft toegevoegd. Het exemplaar van het *Examen juridicum* uit de Bibliotheca Thysiana geeft geen uitsluitsel: eigendomsmerken ontbreken. Daarin zijn wel twee passages onderstreept: 'de jurisdictione' en 'de effectu patriae potestatis', over de rechtspraak en over de invloed van de vaderlijke macht.⁵⁸ Beide onderwerpen kunnen zijn besproken in de colleges die Thysius na

1648 volgde, want hij zou pas vier jaar later in Leiden promoveren in de rechten, of misschien zijn ze van belang geweest bij de rechtszaken waarin hij betrokken was. Meer valt er helaas niet over te zeggen, het blijft bij speculeren.

De dissertatie die Thysius heeft verdedigd ter afronding van zijn studie in Leiden is helaas niet bewaard gebleven. Die tekst had zonder twijfel meer duidelijkheid kunnen verschaffen over zijn kennis van de rechtswetenschap, en over het onderwerp waarvan hij zelf studie had gemaakt. Bij gebrek aan specifieke aanwijzingen zijn alleen zeer algemene veronderstellingen mogelijk over zijn collectie juridische boeken. Werken die essentieel waren voor de beoefening van de rechtswetenschap halverwege de zeventiende eeuw mogen in de collectie niet ontbreken. Aangezien Thysius rechten heeft gestudeerd behoort daartoe ook de literatuur die tijdens colleges werd behandeld of aanbevolen. De rechtenstudie was een bijna uitsluitend theoretische opleiding. Als Thysius zich als afgestudeerd jurist wilde bekwamen in het procesrecht en het geldende materiële recht, zullen ook over deze onderwerpen boeken in de collectie terug te vinden moeten zijn.

Thysius' docent Bernardus Schotanus besteedde in zijn private colleges wel enige aandacht aan de voorbereiding op de rechtspraktijk. Toen hij Petrus Cunaeus opvolgde, die van 1630 tot 1638 de Codex had gedoceerd, deed hij dat op voorwaarde dat hij toestemming kreeg om een collegium juridico-practicum te beginnen. Daarin behandelde hij als eerste het privaatrecht in Holland, aan de hand van de *Inleydinge tot de Hollandtsche regts-geleertheit* van Hugo de Groot; en het procesrecht, met behulp van de *Synopsis*

praxeos civilis van Paullus Merula.⁵⁹ Thysius bezat beide boeken; de eerste titel kocht hij in september 1649 bij Pieter Leffen in de Kloksteeg, en het werk van Merula op de veiling van de collectie van Johannes l'Empereur, die plaatsvond tussen 1637 en 1640 in de boekwinkel van Isaac Commelin op de hoek van de Nonnensteeg en het Rapenburg.⁶⁰ Thysius heeft de boeken op de titelpagina's van zijn naam voorzien, maar onderstrepingen of aantekeningen die wijzen op het gebruik ervan zijn afwezig. Wat geldt voor Thysius, dat hij zich bij de samenstelling van zijn collectie heeft laten leiden door zijn kennis van de rechtswetenschap, zijn deelname aan het universitaire onderwijs en de rechtspraktijk, is in principe van toepassing op elke verzamelaar van juridische boeken uit die periode. Wat hem onderscheidt van zijn tijdgenoten kan dan ook alleen door een vergelijking van een aantal verschillende collecties worden vastgesteld. Om een indruk te geven van de achtergrond van het zeventiende-eeuwse rechtsdenken, volgt hier eerst een korte inleiding.

Rechtswetenschap

De basis voor de studie van het recht in de Nederlanden in de zeventiende eeuw wordt gevormd door het Romeinse recht. De belangrijkste bron voor de kennis van het Romeinse recht is de in opdracht van de Oost-Romeinse keizer Justinianus tussen 529 en 534 na Chr. vervaardigde codificatie. Deze bestaat uit drie onderdelen: de *Instituten*, een elementair leerboek voor de rechtenstudie; de *Digesten*, een systematisch geordende bloemlezing uit het werk van klassieke juristen (1e-3e eeuw n. Chr.); en de *Codex*, een verzameling verordeningen van Romeinse keizers. Ook na het overlijden van Justinianus werd nog een groot aantal verordeningen uitgevaardigd, die later zijn gebundeld onder de naam *Novellen*. Het was de ambitie van Justinianus om het oude Romeinse rijk te doen herleven, door in zijn wijze van regeren aansluiting te zoeken bij de door hem bewonderde traditie. Het concrete resultaat op juridisch gebied was een corpus teksten dat een voorspoedig verloop van

de rechtsgang in grote mate bevorderde.⁶¹ Dit corpus van teksten, aan het einde van de zestiende eeuw bekend geworden onder de naam *Corpus juris civilis*, was in de zeventiende eeuw hét standaardwerk voor het Romeinse recht.

Justinianus was keizer van Byzantium, het Oost-Romeinse rijk, en wist zijn macht ondanks enkele succesvolle pogingen niet blijvend naar het westen toe uit te breiden. Zijn codificatie van het Romeinse recht was daardoor aanvankelijk in West-Europa nauwelijks bekend. Pas in de twaalfde eeuw werd in Bologna in Italië studie gemaakt van de teksten uit het *Corpus juris civilis*, tijdens een economische en culturele bloeiperiode. Het tot dan toe geldende gewoonterecht voldeed niet meer, waardoor men zich ging richten op juridische teksten uit het verleden. Deze ontwikkeling werd mogelijk gemaakt door de toenemende institutionalisering van het onderwijs aan de eerste universiteiten. De Europese cultuur werd steeds meer een schriftcultuur, gebaseerd op de ontsluiting, bestudering en overlevering van teksten. Voorwaarde daarvoor was in de eerste plaats dat deze teksten in voldoende mate beschikbaar waren. Vanaf het moment dat de handschriften op een systematische manier werden gekopieerd en verspreid, kon het *Corpus juris civilis* dan ook aan invloed winnen.⁶²

Deze teksten ontleenden gezag aan hun ouderdom, waardoor aan hun autoriteit niet werd getwijfeld. De middeleeuwse wetenschapsbeoefening was gericht op het achterhalen van de betekenis van de teksten door elk aspect ervan met behulp van rationele methoden te commentariëren en te verklaren. Aangezien de *Digesten* uit allerlei verschillende bronnen afkomstig waren, bracht het onderzoek ook tegenstellingen en inconsequenties aan het licht, die men met behulp van logica trachtte weg te redeneren. Het commentaar werd vastgelegd in de vorm van korte samenvattingen (*summae*) en als kanttekeningen bij de tekst, ofwel glossen. De Bolognese juristen kregen daardoor de naam glossatoren. De door hen herontdekte juridische teksten en het daarop gebaseerde rechtenonderwijs werden vanaf de dertiende eeuw over heel Europa verspreid.

Het Romeinse recht leverde een belangrijke bijdrage aan de legitimering van de machtsverhoudingen en de structurering van de veranderende maatschappij, en werd daarom steeds meer als maatgevend beschouwd.⁶³ Het kwam echter niet zonder meer in de plaats van het gewoonterecht. Centralisatie bracht op sommige plaatsen meer eenheid in lokale rechtssystemen, voornamelijk door de schriftelijke vastlegging van het gewoonterecht. Regionale gebruiken kregen daarmee het karakter van wetten: een proces dat de homologatie van costumen wordt genoemd. In het gewest Holland ontbraken gehomologeerde costumen, waardoor het Romeinse recht een relatief grote invloed kon uitoefenen op de ontwikkeling van de rechtspraak.⁶⁴

De veertiende-eeuwse opvolgers van de glossatoren hielden in hun werk rekening met de maatschappelijke realiteit waarin het gewoonterecht nog altijd een grote rol speelde, door ruimte te laten voor de systematische studie van het niet-Romeinse recht. Onderscheid werd gemaakt tussen het *jus commune*, het algemeen geldende geleerde recht gebaseerd op het *Corpus juris civilis*, en het *jus proprium*, het lokale recht.⁶⁵ Zij worden aangeduid als post-glossatoren, of commentatoren, aangezien hun bijdrage aan de rechtswetenschap bestond uit commentaren op het *Corpus juris civilis* en de glossen. De post-glossatoren waren als docenten werkzaam bij verschillende Europese universiteiten en de commentaren waren dan ook vaak van oorsprong collegevoordrachten. Dat zij meer dan hun voorgangers betrokken waren bij de dagelijkse rechtspraktijk kwam tot uitdrukking in een tweede genre van publicaties dat door hen werd voortgebracht: de *consilia*. Dit zijn adviezen, of concept-vonnissen, verstrekt naar aanleiding van de juridische kwesties waarover zij werden geconsulteerd.⁶⁶

De studie van het *Corpus juris civilis* verleende middeleeuwse juristen een autoriteit die hen in staat stelde een bepalende invloed uit te oefenen op de rechtspraktijk. Daarmee wisten zij zich bovendien een plaats te verwerven binnen de bestuurlijke elite van verschillende West-Europese landen. In de

rechtswetenschap overheerste het gezag van hun glossen en commentaren, zonder welke de interpretatie van antieke teksten onmogelijk werd geacht. Daarbij werd nog geen aandacht geschonken aan de betekenis van deze antieke teksten in hun historische context.

Daarin kwam verandering met de opkomst van het humanisme in de zestiende eeuw, in het bijzonder in Frankrijk. De kritiek van de humanisten richtte zich in de eerste plaats op de Bolognese teksttraditie van de Digesten, die tot dan toe overal de basis vormde voor onderwijs, wetenschap en rechtspraktijk. Bij het onderwijzen van teksten uit de Digesten of de Codex werd door middeleeuwse juristen de volgorde waarin ze waren opgetekend gevolgd, de *ordo legum*. Met de inhoudelijke samenhang tussen de verschillende onderdelen hield men geen rekening, wat de rechtenstudie onnodig gecompliceerd maakte, en de leerstof onoverzichtelijk. Volgens de humanisten had de grote hoeveelheid commentaren en interpretaties waarmee de middeleeuwse rechtswetenschap het *Corpus juris civilis* had overladen, de oorspronkelijke betekenis volkomen aan het zicht onttrokken.

De humanisten zetten een reeks hervormingen in gang. Om te beginnen door op zoek te gaan naar authentieke bronteksten, in het Grieks, of naar een andere, oudere schriftelijke overlevering dan de reeds bekende. En door met behulp van filologie en tekstkritiek de bestaande versie van het *Corpus juris civilis* van middeleeuwse toevoegingen en interpretaties te ontdoen. Daarnaast probeerde een aantal van hen het materiaal op een meer systematische manier te ordenen, naar onderwerp in plaats van volgorde van optekening, alles in een poging om te reconstrueren wat Justinianus en de zijnen hadden bedoeld. Zonder het loodzware gewicht van de eindeloze reeks interpretaties en commentaren, bleken de teksten in de praktijk veel bruikbaar dan verwacht. De invloed van de humanisten was merkbaar in zoverre ze de juristen inspireerden tot breder inzicht in de achtergrond van het recht, tot een meer filosofische benadering ervan en een beter gebruik van taal.⁶⁷

Maar er waren ook andere gevolgen. Pogingen om de juiste tekst vast te stellen verzandden meer dan eens in filologische discussies, en de zoektocht naar oudere en betere bronnen voor de reconstructie van het pure Romeinse recht ondermijnde het gezag van de justiniaanse teksten die tot dan toe als enige autoriteit waren beschouwd.⁶⁸ Bovendien was de praktische toepassing van het Romeinse recht destijds grotendeels afhankelijk van de middeleeuwse juridische interpretatiemethoden, waarvoor de tekstgerichte benadering van de humanisten geen alternatief bood. De commentaren en consilia van de post-glossatoren werden in de praktijk dan ook nog steeds geraadpleegd om een oplossing te vinden voor juridische kwesties.⁶⁹ Het werk van de humanisten maakte dan ook geen einde aan de traditionele middeleeuwse juridische methoden, maar was vooral belangrijk bij het aanbrengen van structuur en historische context in de studie van het *Corpus juris civilis*.

Het geheel van juridische teksten dat centraal staat in de geschiedenis van de rechtswetenschap is tot stand gekomen door afspraken, de consensus tussen degenen die ermee moesten werken. Aan de autoriteit van de juridische teksten werd pas getwijfeld toen duidelijk was dat er geen zekerheid te verkrijgen was over de exacte strekking ervan. Het recht is bij uitstek een discipline die gericht is op de praktijk: alle teksten die ten grondslag liggen aan de theorie zijn uit de praktijk afkomstig, van de juristengeschriften uit de oudheid (Digesten), tot en met de commentaren van de humanisten.

Het is daarom moeilijk de collectie juridische boeken van een bibliotheek te typeren op basis van de gerichtheid op theorie of praktijk. Een ander mogelijk uitgangspunt voor typering is de mate waarin de samenstelling van de collectie een voorkeur voor continuïteit of vernieuwing laat zien. Enerzijds vanuit wetenschappelijk oogpunt: de bibliotheek van Johannes Thysius is tot stand gekomen in een periode waarin een nieuwe wetenschappelijke benadering van het recht vanuit de universiteiten verantwoordelijk was voor een herinterpretatie van het *Corpus juris civilis*. Anderzijds stelden maatschappelijke ver-

anderingen, zoals de toenemende internationale handel, de ontdekking van nieuwe werelddelen en moderne staatsvorming nieuwe eisen aan de inrichting van het recht waarin tot dan toe nog niet was voorzien. De dagelijkse praktijk waarmee het overgrote deel van de juristen zich bezighield, moest tegelijkertijd gewoon doorgang vinden. De theorie van het privaatrecht, de regels waarmee de samenleving op lokaal niveau was ingericht, bleef daardoor nog lange tijd praktisch ongewijzigd.

Juridische bibliotheken⁷⁰

Volgens de oudste catalogus bevat de bibliotheek van Thysius een collectie van 70 juridische boeken, waarvan 31 in folio, 20 in quarto en 19 in octavo. In deze banden zijn 108 titels samengebonden. Tot het geheel kunnen bovendien nog elf titels worden gerekend die door Thysius zijn aangeschaft, maar pas na het drukken van de oudste catalogus in de bibliotheek zijn opgenomen, wat het totaal brengt op 119 titels. De collectie juridische boeken vormt daarmee het kleinste onderdeel van de bibliotheek (4,5 procent).⁷¹

Voor de vergelijking van deze collectie zijn vier bibliotheken gekozen van juristen die zich op een verschillende manier beroepsmatig met het recht hebben beziggehouden. Andere criteria voor de keuze zijn geweest: de beschikbaarheid van een veilingcatalogus, om te kunnen vaststellen wat het boekenbezit is geweest, een vestigingsplaats in de Republiek, bij voorkeur Holland, en een verkoopdatum die de jaren waarin Thysius verzamelde zoveel mogelijk benadert. Ten slotte moet de veilingcatalogus een rubriek *libri iuridici* bevatten, en geen omvangrijke ongespecificeerde appendix met titels waarvan niet zeker is of ze tot de collectie behoren van de persoon wiens naam op de titelpagina staat. Om die reden komen de bibliotheken van de Leidse hoogleraren in de rechten Jacobus Maestertius (1610-1658) en Johannes Lindershausen (1571-1645) niet in aanmerking.⁷²

In plaats daarvan is als eerste gekozen voor de

Hæc est Spectator, Vinni mortalis imago;
 Oraque quæ pereunt, hæc peritura refert.
 Ars fecit quodcuq; potest; nec cætera tentat.
 Cætera pinguentem desitituere manum:

Ardua mens, blandæ facilis facundia lingue,
 Roma sui quidquid conscia iuris habet.
 Quam similis vultu est, superent cum cætera vultum,
 Tam sibi sissimilem hic credimus esse virum.
 H. Jockera Excud. M. Boxtorhornius.

bibliotheek van Arnoldus Vinnius (1588-1657), eveneens een hoogleraar. Vinnius studeerde rechten in Leiden vanaf 1603, kreeg al in 1618 toestemming om les te geven aan de universiteit, maar zijn aanstelling als hoogleraar werd tegengehouden door de andere professoren, waarschijnlijk omdat hij zich ‘niet erg complimenteus’ over hen had uitgelaten.⁷³ Pas in 1633 kreeg hij een aanstelling als *extraordinarius professor Institutionum*, toen het niet mogelijk bleek een Duitse hoogleraar voor de post te vinden, waaraan de voorkeur werd gegeven. In 1636 werd hij *ordinarius*.⁷⁴ Vinnius publiceerde onder meer de *Jurisprudentia contracta*, waarvan het eerste deel in 1624 verscheen en het tweede deel in 1631. Dit is een beknopte, systematische beschrijving van het Romeinse recht waarin de relatie wordt gelegd met de contemporaine internationale rechtspraktijk. Zijn belangrijkste werk is *Commentarius locupletissimus, academicus et forensis, in quatuor libros Institutionum imperialium* uit 1642: een commentaar op de Instituten met een filologische en historische verklaring van de tekst, eveneens aangevuld met verwijzingen naar de rechtspraktijk. In 1646 publiceerde hij bovendien een geannoteerde editie van de Instituten zonder uitgebreide commentaren.⁷⁵ De boeken van Vinnius werden geveild op 3 april 1658, door de boekverkoper Pieter Leffen.⁷⁶ De catalogus telt 805 nummers, waarvan 257 zijn ingedeeld bij de *libri juridici* (32 procent).

De tweede juridische bibliotheek is die van Apollonius Schotte (ca. 1574-1639). Hij was geen wetenschapper of docent, maar heeft zich concreet met de rechtspraktijk beziggehouden. Schotte was afkomstig uit Middelburg, studeerde rechten in Leiden vanaf 1591, en vestigde zich in 1602 in zijn geboorte-

stad als pensionaris. In 1608 werd hij namens Middelburg aangesteld als raadsheer van de Hoge Raad van Holland en Zeeland, een functie die hij vervulde tot aan zijn dood. Behalve als jurist wordt Schotte herinnerd als dichter – proeven van zijn werk zijn in druk verschenen in de *Zeeuwschen nachtegaal* uit 1623 – en door zijn vriendschappen met Petrus Cunaeus, Hugo de Groot en Jacob Cats.⁷⁷ Zijn boeken werden geveild door Abraham Elzevier in 1643.⁷⁸ Locatie van de veiling was Den Haag, de stad waar Schotte werkzaam was geweest. De catalogus van de veiling bevat 1.491 nummers, waarvan 206 juridische werken (veertien procent).

De derde bibliotheek heeft toebehoord aan een man die Thysius persoonlijk heeft gekend: Johannes Erpenius (?-1653). Hij was de zoon van de Leidse arabist en hoogleraar Thomas Erpenius, een docent van Constantijn L’Empereur. De naam van Johannes Erpenius komt enkele malen voor in de brieven die Thysius met hun wederzijdse vriend Job Ludolf uitwisselde. Op 3 februari 1650 schreef Thysius ‘Mr Erpenius a pris le titre de docteur en droit devant quelques jours’, en op 22 november 1652 kon hij melden: ‘De mesme Mr Erpenius apres estant crée Pension[naire] de Monnickendam, une charge asses importante pour un jeunhomme, et plus encore pourceque ce ville la n’a jamais manqué d’avancer ses ministres a des plus hautes qualitez.’⁷⁹ In maart van het daaropvolgende jaar overleed Erpenius. Zijn boeken werden op 2 april 1653 geveild door Pieter Leffen in Leiden.⁸⁰ Het is de enige van de hier genoemde veilingen waar Thysius aanwezig is geweest en boeken heeft gekocht. Volgens de veilingcatalogus telde Erpenius’ collectie 575 nummers, waaronder 127 juridische werken (22 procent). Zijn opvoeding, opleiding en sociale achtergrond zijn vergelijkbaar met die van Thysius, met het verschil dat Erpenius zijn studie eerder afrondde en een betrekking aanvaardde. Hun bibliotheken bevatten een vergelijkbaar aantal juridische werken.

Ook de laatste bibliotheek is eigendom van een ‘amicus integerrimus’ van Johannes Thysius. Dit is althans de aanduiding die Thysius zelf gebruikte in

Portret van
Arnoldus
Vinnius, door
Cornelis van
Dalen (I), naar
een schilderij
van Pieter Du-
bordieu, 1641

A D

*Dolissimum Juvenem, & amicum integerimum.***D. HIERONYMUS DE BACKERE.**

C U M

Summa laude Jurisconsultorum Ordini
inferretur.

Hosphorus illuxit, nec gaudia tanta moratur,
Serta tuo capiti dum parat ipsa Themis:
Dumque tuis labiis figit sua basia Pallas,
Atque animam inspirat Virgo pudica suam,
Teque premit, penitusque tuos amplectitur artus,
Conjugii & tecum contrahit illa fidem.
Nos etiam invitis Musis & Apolline nullo,
Fundimus imparibus carmina clausa modis,
Fundimus, & laeti vestrus applaudimus ausis:
Impolit antiquum foedus amicitiae.
Tu, Backere, meos tenues ne respice versus,
Ingenii vincor dexteritate tui,
Hoc licet inferior, sed non ego vincor amore,
Sic fueris Pollux, sic ego Castor ero.

JOHANNES THYSIUS.

LYGDVNI BATAVORVM,
Ex Officina WILHELMI CHRISTIANI BOXII. 1646.

Lofdicht op
Hieronymus de
Backere,
geschreven door
Johannes Thy-
sius en uitgege-
ven door Willem
Christiaensz van
der Boxe in 1646

► Pagina uit de
editie van het
Corpus juris civilis
uit 1576, waarin
de commentaren
van Franciscus
Accursius zijn
geplaatst rond
de tekst uit de
Digesten

de aanhef van het lofdicht dat hij in 1646 over Hieronymus de Backere schreef, ter gelegenheid van diens promotie in de rechten.⁸¹ Wie hij precies is geweest is moeilijk te achterhalen, de naam komt vaker voor in de zeventiende eeuw: er zijn drie inschrijvingen van een Hieronymus de Backere aan de universiteit Leiden. Een van hen moet tussen 1652 en 1684 secretaris van de vierschaar van de universiteit zijn geweest, en rond dezelfde tijd regent van het Catharina Gasthuis.⁸² Maar degene om wiens bibliotheek het gaat was waarschijnlijk weesmeester, en tevens zwager van Thomas Erpenius. Antonius Thysius jr. bezorgde in 1649 een heruitgave van de *Compendium vitae*, een korte autobiografie van Erasmus, en meldde dat het oorspronkelijke handschrift destijds in de bibliotheek van De Backere berustte. Op de laatste bladzijde van de veilingcatalogus staat inderdaad te lezen: 'Vita Des. Erasmi, propria ipsius, manu, scripta.' Zijn totale bibliotheek bevatte volgens de catalogus 1.632 nummers, waaronder 275 *libri juridici* (zeventien procent). De veiling vond plaats op 10 juni 1654, opnieuw bij Pieter Leffen in Leiden.⁸³

Het totale aantal juridische boeken in de vijf bibliotheken bedraagt bij elkaar opgeteld 984, waaronder 888 individuele titels. Er is geen boek aan te wijzen dat in elk van de bibliotheken heeft gestaan, maar het *Corpus juris civilis* was overal terug te vinden: geheel of gedeeltelijk, zowel tekstedities, samenvattingen als commentaren. Zeven titels zijn opgenomen in vier collecties, en 38 zijn terug te vinden in drie collecties, en er zijn 112 individuele titels die in het bezit waren van twee juristen. Ongeveer achttien procent van het totale aantal *libri juridici* maakt deel uit van het eigendom van meer dan één eigenaar. Plaats en jaar van uitgave is niet altijd bekend, dus met de opmerking dat een boek zich in meer dan één bibliotheek bevond, wordt dan ook niet bedoeld dat alle eigenaars dezelfde editie hadden. De genoemde aantallen zijn vastgesteld door vergelijking van titelbeschrijvingen uit veilingcatalogi, en die zijn nooit helemaal feilloos, dus het gaat hier om een zo nauwkeurig mogelijke indicatie.⁸⁴ Met dit voorbehoud kan het aantal titels dat elk van de verschillende juri-

Hi qui CASVS. Aduocatus fisci potest esse aduocatus contra fiscum, etiam in eadem causa, in causis pupilli sui vel in aliis quae hic ponuntur. Item decurio licet fisco debeat deferre, non potest esse aduocatus contra fiscum in causis pupillorum, vel in aliis quae hic ponuntur.

Agunt, ut procurator fisci, & aduocatus generalis. Accursum.

Bon prohibentur, etiam in ea causa in qua iuerit fisci: vt. j. l. proxi. & est speciale pro huiusmodi personis & similibus, vt etiam durat officio hoc possint, non solum postea, sed regulariter contra: vt. C. de aduo. diuer. iudi. l. ij. quae est contra. & C. de aduo. fil. j. & ij. quae sunt contra. quibus dicitur quod durante officio generalis aduocatus fisci p. nullo cōtra eum aduocat.

Itē in causa in qua fuit p. fisco, etiam finito officio non erit contra eū: sed hic est speciale, vt dixi. si autē in vna causa tātū est pro fisco, in alia contra eum esse potest p. quolibet. Itē finito officio generalis aduocati in qualibet erit contra fisci, nisi in quibus fuit pro fisco.

C Prater superiores, id est prater quā ad praedictarum personarum causas: parentum, filiorum, & pupillorum.

A Princeps CASVS. Titius fuit aduocatus contra Seium, pro fisco vel pro alio: & Seio decedente Titius factus est vel fuit tutor filiorum Seij. poterit quidem Titius pro istis pupillis aduocare contra fisci: & in eadem causa. Viuiamus.

D Fuisse. Sed nōne hoc edictum erat in prin. l. Respond. 3. in genere: nunc in specie, de qua dubitabatur. vel dic. 3. dixit adesse posse, nūc causam eius agere posse: quod plus est. Et not. hic esse specialia quēda, nā aliis quilibet secundū suū pactū suo clientulo praestat patrocinium: vt. C. de postul. l. quisquis. & ante omnia. Ex his ergo patet quod licet tuā causae secreta mihi mādaueris: nihilo minus tamē cōtra te aduocationis munere fungi potero etiam in eadē causa: alioquin iam nulli homini consiliū esset dandū.

& sic de facto fuit iudicātū. & facit ad hoc. xij. d. c. legimus. & ca. diaconi. Quid ergo si fidē tibi dedi quod pro te essem aduocatus in causa, & fuit: & sentētia lata fuit in causa appellationis cōtra te esse potero? Rēpon. sic. nā sufficit si cui & c. vt. C. de neg. gest. l. tutoris. Itē & aduocatus quondam fisci in alia causa in qua nō praestitit fisco patrocinium, potest esse cōtra fisci. vt. C. de aduo. fil. l. ij. at causa appellationis nō est eadē cū prima, vt diximus in sabatina quaestione. & hoc maxime si mihi nō offers dignū saluti in causa appellationis. in causa verō principali, quē nondū est finita in aliqua parte sui, cōtra te nō ert. alioquin crimine praeruaricationis inuoluor: vt. j. titu. j. l. athletas. §. praeruator. & j. de praerua. l. iij. §. quod si aduocatus. & C. de aduo. diud. l. j. excipitur in casu pupillorum, eorum fauore: vt hic dicit.

E Ab eo. scilicet principe.

DE HIS QUI NOTANTUR INFAMIA.

Quia p. postulando remouentur infames: ideo de eis dicit.

Dicitur est superiore titulo infames pro omnibus postulare non posse adeo sequitur in hac titulo infamiam enumeratio, qui edicto pratoris notantur, sed infamia generaliter si accipias, ut est quem lex vel s. c. vel decretū principis vel edictum pratoris ex causa aliqua turpi notant ut ignominiosum, quam penam Varro ita describit eleganter. Tertia pars infamia, flans nexa in vulgi peccore, sicut in iustitia, comā, fordidā vestitus, ore fœuere. Cuius.

Retoris. CASVS. Breuiter scias quod omnes isti qui enumerantur in ista. l. sunt infames, vel ipso iure per sententiā vel ipso facto. Ecce enim miles qui ignominiosē de militia remittitur, infamis est. Item qui facit ludibriū sui corporis, infamis est, & leno est infamis. Itē qui dānatus

est de publi. iudicio est infamis. Itē qui cōtrahit furtū, vel vi b. rap. & inde cōdēnatus est vel pactus, est infamis. vel de infamia vel de dolo est cōdēnatus, est infamis. Item si pactus est. Itē qui cōdēnatus est in iudicio tutelae, est infamis: vel pro socio: vel mādātū: vel depositū: & suo nomine: infamis erit.

hoc verū est in his quatuor casibus si ex dolo fuerint cōdēnati: non propter culpam. §. v. i. E. A. M. Scire debes quod mulier non debet nubere intra annum post mortē viri sui: & si nubat intra annum, efficitur ipsa infamis: & sic ille infamatur qui eam duxit: & parētēs etiam istorum infamatur qui cōsenserint tali matrimonio. Item qui bina ipsōalia contraxit, sua volūtatē. l. infamatur.

Notatur. l. infamia quae est iuris. nā de ea tantū hic tractat. est autē & alia quae dicitur facti: & contingit plurib. modis: vel quia pater, vel quia iudex increpauit filios vel alique: vt. C. eo. interlocutio. & l. verbū. cuius effectus est duplex. primus, vt à querela nō excludatur frater exheredatus, qui aliās excluderetur ab hereditate, & à querela: vt. C. de inof. test. l. fratres. Itē repellitur à dignitate. C. de dig. l. neq; lib. xij. Et not. quod verba huius. l. exponūtur. j. e. i. l. proxi. v. l. q. ad §. ait prator.

G Qui artis ludicrae. ludibriū sui facturus, & pronūciaturus (vt subicit) Comēdiam vel Satyrām, & hac pars exponitur. j. l. proxi. §. ait prator. & l. i. quae autem. & l. athletas. v. l. q. ad §. ait prator.

H Qui lenocinium. hoc exponitur. j. eo. l. athletas. §. ait prator. v. l. q. ad §. calumniator. Accursum.

I Qui in iudicio publico. facias quod sint tres casus. Primus, quando iudicio publico iudicatus, vel cōdēnatus erit. Secundus, quando de calumnia commissa in iudicio publico, vel priuato, cum ex ea causa descendit crimen priuatum, cuius est actio ciuili, & infamiam irogat: vt. j. de publi. iud. l. infamem. Tertius est de praeruaricatione. Sed quidam notant tantū duos casus. f. calumnia, & praeruaricationis damnatum: sequentes Vlpi. qui hac duo exponit. j. eo. athletas. §. calumniator. & §. item praeruator. item quod dicit de praeruaricatione damnatum esse infamem, idem de tergiuersatore: vt. C. vt intra certum tempus. l. j. & ij.

K Qui furti. l. actione: vt patet: quia dicit, vi bonorum raptorū, secundum l. o. & sic transigens in conditione furtiua, non infamatur: vt in fi. §. vbi parificat damnatum & pactum.

L Fraude. pro eodem ponit dolum, & fraudem. & quod dicit, suo nomine: ideo est, quia secus si alieno: vt. j. e. furti. §. si quis alieno. & exponuntur haec quatuor membra per Vlpianum. j. eo. athletas. §. lina. & l. sequen. & l. furti. v. l. q. ad §. mandati. Accursum.

Qui pro socio. ponit quatuor casus ex contractu, vel quasi, quibus quis infamatur damnatus. & caue quia non repetit pactus, quod dixerat. §. proxi. in delictis: vt hic, & j. e. in actionibus. Itē quod subiicit de damnato tutelae: hoc sic est si ratione doli fecus si culpa, etiam lata: vt in iustit. de susp. tu. §. suspectus. & idem in ceteris quae hic sunt, vt demum ratione doli in praedictis commissi damnatus infamatur: vt. j. eo. furti. §. fin. Item quod subiicit, contrario iudicio damnatum non infamari: fallit in casu: vt. j. e. furti. §. mandati. in fin. Et not. quod hic §. totus exponitur per Vlp. j. eo. furti. §. mandati. v. l. q. ad §. i. genero.

Qui eam quae in potestate. x. vel. xj. casus proferuntur est, in quibus quis per sententiā de iure infamis efficitur, ab illo versu, qui iudicio & c. nunc reincipit dicere de his qui ipso facto sine sententiā infamantur: & sunt octo vel nouem inter eos qui hic sequuntur, & eos qui sunt supra. §. ab exercit. v. l. q. ad §. qui in iudicio

est de publi. iudicio est infamis. Itē qui cōtrahit furtū, vel vi b. rap. & inde cōdēnatus est vel pactus, est infamis. vel de infamia vel de dolo est cōdēnatus, est infamis. Item si pactus est. Itē qui cōdēnatus est in iudicio tutelae, est infamis: vel pro socio: vel mādātū: vel depositū: & suo nomine: infamis erit.

hoc verū est in his quatuor casibus si ex dolo fuerint cōdēnati: non propter culpam. §. v. i. E. A. M. Scire debes quod mulier non debet nubere intra annum post mortē viri sui: & si nubat intra annum, efficitur ipsa infamis: & sic ille infamatur qui eam duxit: & parētēs etiam istorum infamatur qui cōsenserint tali matrimonio. Item qui bina ipsōalia contraxit, sua volūtatē. l. infamatur.

Notatur. l. infamia quae est iuris. nā de ea tantū hic tractat. est autē & alia quae dicitur facti: & contingit plurib. modis: vel quia pater, vel quia iudex increpauit filios vel alique: vt. C. eo. interlocutio. & l. verbū. cuius effectus est duplex. primus, vt à querela nō excludatur frater exheredatus, qui aliās excluderetur ab hereditate, & à querela: vt. C. de inof. test. l. fratres. Itē repellitur à dignitate. C. de dig. l. neq; lib. xij. Et not. quod verba huius. l. exponūtur. j. e. i. l. proxi. v. l. q. ad §. ait prator.

G Qui artis ludicrae. ludibriū sui facturus, & pronūciaturus (vt subicit) Comēdiam vel Satyrām, & hac pars exponitur. j. l. proxi. §. ait prator. & l. i. quae autem. & l. athletas. v. l. q. ad §. ait prator.

H Qui lenocinium. hoc exponitur. j. eo. l. athletas. §. ait prator. v. l. q. ad §. calumniator. Accursum.

I Qui in iudicio publico. facias quod sint tres casus. Primus, quando iudicio publico iudicatus, vel cōdēnatus erit. Secundus, quando de calumnia commissa in iudicio publico, vel priuato, cum ex ea causa descendit crimen priuatum, cuius est actio ciuili, & infamiam irogat: vt. j. de publi. iud. l. infamem. Tertius est de praeruaricatione. Sed quidam notant tantū duos casus. f. calumnia, & praeruaricationis damnatum: sequentes Vlpi. qui hac duo exponit. j. eo. athletas. §. calumniator. & §. item praeruator. item quod dicit de praeruaricatione damnatum esse infamem, idem de tergiuersatore: vt. C. vt intra certum tempus. l. j. & ij.

K Qui furti. l. actione: vt patet: quia dicit, vi bonorum raptorū, secundum l. o. & sic transigens in conditione furtiua, non infamatur: vt in fi. §. vbi parificat damnatum & pactum.

L Fraude. pro eodem ponit dolum, & fraudem. & quod dicit, suo nomine: ideo est, quia secus si alieno: vt. j. e. furti. §. si quis alieno. & exponuntur haec quatuor membra per Vlpianum. j. eo. athletas. §. lina. & l. sequen. & l. furti. v. l. q. ad §. mandati. Accursum.

Qui pro socio. ponit quatuor casus ex contractu, vel quasi, quibus quis infamatur damnatus. & caue quia non repetit pactus, quod dixerat. §. proxi. in delictis: vt hic, & j. e. in actionibus. Itē quod subiicit de damnato tutelae: hoc sic est si ratione doli fecus si culpa, etiam lata: vt in iustit. de susp. tu. §. suspectus. & idem in ceteris quae hic sunt, vt demum ratione doli in praedictis commissi damnatus infamatur: vt. j. eo. furti. §. fin. Item quod subiicit, contrario iudicio damnatum non infamari: fallit in casu: vt. j. e. furti. §. mandati. in fin. Et not. quod hic §. totus exponitur per Vlp. j. eo. furti. §. mandati. v. l. q. ad §. i. genero.

Qui eam quae in potestate. x. vel. xj. casus proferuntur est, in quibus quis per sententiā de iure infamis efficitur, ab illo versu, qui iudicio & c. nunc reincipit dicere de his qui ipso facto sine sententiā infamantur: & sunt octo vel nouem inter eos qui hic sequuntur, & eos qui sunt supra. §. ab exercit. v. l. q. ad §. qui in iudicio

est de publi. iudicio est infamis. Itē qui cōtrahit furtū, vel vi b. rap. & inde cōdēnatus est vel pactus, est infamis. vel de infamia vel de dolo est cōdēnatus, est infamis. Item si pactus est. Itē qui cōdēnatus est in iudicio tutelae, est infamis: vel pro socio: vel mādātū: vel depositū: & suo nomine: infamis erit.

hoc verū est in his quatuor casibus si ex dolo fuerint cōdēnati: non propter culpam. §. v. i. E. A. M. Scire debes quod mulier non debet nubere intra annum post mortē viri sui: & si nubat intra annum, efficitur ipsa infamis: & sic ille infamatur qui eam duxit: & parētēs etiam istorum infamatur qui cōsenserint tali matrimonio. Item qui bina ipsōalia contraxit, sua volūtatē. l. infamatur.

Notatur. l. infamia quae est iuris. nā de ea tantū hic tractat. est autē & alia quae dicitur facti: & contingit plurib. modis: vel quia pater, vel quia iudex increpauit filios vel alique: vt. C. eo. interlocutio. & l. verbū. cuius effectus est duplex. primus, vt à querela nō excludatur frater exheredatus, qui aliās excluderetur ab hereditate, & à querela: vt. C. de inof. test. l. fratres. Itē repellitur à dignitate. C. de dig. l. neq; lib. xij. Et not. quod verba huius. l. exponūtur. j. e. i. l. proxi. v. l. q. ad §. ait prator.

G Qui artis ludicrae. ludibriū sui facturus, & pronūciaturus (vt subicit) Comēdiam vel Satyrām, & hac pars exponitur. j. l. proxi. §. ait prator. & l. i. quae autem. & l. athletas. v. l. q. ad §. ait prator.

H Qui lenocinium. hoc exponitur. j. eo. l. athletas. §. ait prator. v. l. q. ad §. calumniator. Accursum.

I Qui in iudicio publico. facias quod sint tres casus. Primus, quando iudicio publico iudicatus, vel cōdēnatus erit. Secundus, quando de calumnia commissa in iudicio publico, vel priuato, cum ex ea causa descendit crimen priuatum, cuius est actio ciuili, & infamiam irogat: vt. j. de publi. iud. l. infamem. Tertius est de praeruaricatione. Sed quidam notant tantū duos casus. f. calumnia, & praeruaricationis damnatum: sequentes Vlpi. qui hac duo exponit. j. eo. athletas. §. calumniator. & §. item praeruator. item quod dicit de praeruaricatione damnatum esse infamem, idem de tergiuersatore: vt. C. vt intra certum tempus. l. j. & ij.

K Qui furti. l. actione: vt patet: quia dicit, vi bonorum raptorū, secundum l. o. & sic transigens in conditione furtiua, non infamatur: vt in fi. §. vbi parificat damnatum & pactum.

L Fraude. pro eodem ponit dolum, & fraudem. & quod dicit, suo nomine: ideo est, quia secus si alieno: vt. j. e. furti. §. si quis alieno. & exponuntur haec quatuor membra per Vlpianum. j. eo. athletas. §. lina. & l. sequen. & l. furti. v. l. q. ad §. mandati. Accursum.

Qui pro socio. ponit quatuor casus ex contractu, vel quasi, quibus quis infamatur damnatus. & caue quia non repetit pactus, quod dixerat. §. proxi. in delictis: vt hic, & j. e. in actionibus. Itē quod subiicit de damnato tutelae: hoc sic est si ratione doli fecus si culpa, etiam lata: vt in iustit. de susp. tu. §. suspectus. & idem in ceteris quae hic sunt, vt demum ratione doli in praedictis commissi damnatus infamatur: vt. j. eo. furti. §. fin. Item quod subiicit, contrario iudicio damnatum non infamari: fallit in casu: vt. j. e. furti. §. mandati. in fin. Et not. quod hic §. totus exponitur per Vlp. j. eo. furti. §. mandati. v. l. q. ad §. i. genero.

Qui eam quae in potestate. x. vel. xj. casus proferuntur est, in quibus quis per sententiā de iure infamis efficitur, ab illo versu, qui iudicio & c. nunc reincipit dicere de his qui ipso facto sine sententiā infamantur: & sunt octo vel nouem inter eos qui hic sequuntur, & eos qui sunt supra. §. ab exercit. v. l. q. ad §. qui in iudicio

est de publi. iudicio est infamis. Itē qui cōtrahit furtū, vel vi b. rap. & inde cōdēnatus est vel pactus, est infamis. vel de infamia vel de dolo est cōdēnatus, est infamis. Item si pactus est. Itē qui cōdēnatus est in iudicio tutelae, est infamis: vel pro socio: vel mādātū: vel depositū: & suo nomine: infamis erit.

hoc verū est in his quatuor casibus si ex dolo fuerint cōdēnati: non propter culpam. §. v. i. E. A. M. Scire debes quod mulier non debet nubere intra annum post mortē viri sui: & si nubat intra annum, efficitur ipsa infamis: & sic ille infamatur qui eam duxit: & parētēs etiam istorum infamatur qui cōsenserint tali matrimonio. Item qui bina ipsōalia contraxit, sua volūtatē. l. infamatur.

Notatur. l. infamia quae est iuris. nā de ea tantū hic tractat. est autē & alia quae dicitur facti: & contingit plurib. modis: vel quia pater, vel quia iudex increpauit filios vel alique: vt. C. eo. interlocutio. & l. verbū. cuius effectus est duplex. primus, vt à querela nō excludatur frater exheredatus, qui aliās excluderetur ab hereditate, & à querela: vt. C. de inof. test. l. fratres. Itē repellitur à dignitate. C. de dig. l. neq; lib. xij. Et not. quod verba huius. l. exponūtur. j. e. i. l. proxi. v. l. q. ad §. ait prator.

G Qui artis ludicrae. ludibriū sui facturus, & pronūciaturus (vt subicit) Comēdiam vel Satyrām, & hac pars exponitur. j. l. proxi. §. ait prator. & l. i. quae autem. & l. athletas. v. l. q. ad §. ait prator.

H Qui lenocinium. hoc exponitur. j. eo. l. athletas. §. ait prator. v. l. q. ad §. calumniator. Accursum.

I Qui in iudicio publico. facias quod sint tres casus. Primus, quando iudicio publico iudicatus, vel cōdēnatus erit. Secundus, quando de calumnia commissa in iudicio publico, vel priuato, cum ex ea causa descendit crimen priuatum, cuius est actio ciuili, & infamiam irogat: vt. j. de publi. iud. l. infamem. Tertius est de praeruaricatione. Sed quidam notant tantū duos casus. f. calumnia, & praeruaricationis damnatum: sequentes Vlpi. qui hac duo exponit. j. eo. athletas. §. calumniator. & §. item praeruator. item quod dicit de praeruaricatione damnatum esse infamem, idem de tergiuersatore: vt. C. vt intra certum tempus. l. j. & ij.

K Qui furti. l. actione: vt patet: quia dicit, vi bonorum raptorū, secundum l. o. & sic transigens in conditione furtiua, non infamatur: vt in fi. §. vbi parificat damnatum & pactum.

L Fraude. pro eodem ponit dolum, & fraudem. & quod dicit, suo nomine: ideo est, quia secus si alieno: vt. j. e. furti. §. si quis alieno. & exponuntur haec quatuor membra per Vlpianum. j. eo. athletas. §. lina. & l. sequen. & l. furti. v. l. q. ad §. mandati. Accursum.

Qui pro socio. ponit quatuor casus ex contractu, vel quasi, quibus quis infamatur damnatus. & caue quia non repetit pactus, quod dixerat. §. proxi. in delictis: vt hic, & j. e. in actionibus. Itē quod subiicit de damnato tutelae: hoc sic est si ratione doli fecus si culpa, etiam lata: vt in iustit. de susp. tu. §. suspectus. & idem in ceteris quae hic sunt, vt demum ratione doli in praedictis commissi damnatus infamatur: vt. j. eo. furti. §. fin. Item quod subiicit, contrario iudicio damnatum non infamari: fallit in casu: vt. j. e. furti. §. mandati. in fin. Et not. quod hic §. totus exponitur per Vlp. j. eo. furti. §. mandati. v. l. q. ad §. i. genero.

Qui eam quae in potestate. x. vel. xj. casus proferuntur est, in quibus quis per sententiā de iure infamis efficitur, ab illo versu, qui iudicio & c. nunc reincipit dicere de his qui ipso facto sine sententiā infamantur: & sunt octo vel nouem inter eos qui hic sequuntur, & eos qui sunt supra. §. ab exercit. v. l. q. ad §. qui in iudicio

est de publi. iudicio est infamis. Itē qui cōtrahit furtū, vel vi b. rap. & inde cōdēnatus est vel pactus, est infamis. vel de infamia vel de dolo est cōdēnatus, est infamis. Item si pactus est. Itē qui cōdēnatus est in iudicio tutelae, est infamis: vel pro socio: vel mādātū: vel depositū: & suo nomine: infamis erit.

hoc verū est in his quatuor casibus si ex dolo fuerint cōdēnati: non propter culpam. §. v. i. E. A. M. Scire debes quod mulier non debet nubere intra annum post mortē viri sui: & si nubat intra annum, efficitur ipsa infamis: & sic ille infamatur qui eam duxit: & parētēs etiam istorum infamatur qui cōsenserint tali matrimonio. Item qui bina ipsōalia contraxit, sua volūtatē. l. infamatur.

Notatur. l. infamia quae est iuris. nā de ea tantū hic tractat. est autē & alia quae dicitur facti: & contingit plurib. modis: vel quia pater, vel quia iudex increpauit filios vel alique: vt. C. eo. interlocutio. & l. verbū. cuius effectus est duplex. primus, vt à querela nō excludatur frater exheredatus, qui aliās excluderetur ab hereditate, & à querela: vt. C. de inof. test. l. fratres. Itē repellitur à dignitate. C. de dig. l. neq; lib. xij. Et not. quod verba huius. l. exponūtur. j. e. i. l. proxi. v. l. q. ad §. ait prator.

G Qui artis ludicrae. ludibriū sui facturus, & pronūciaturus (vt subicit) Comēdiam vel Satyrām, & hac pars exponitur. j. l. proxi. §. ait prator. & l. i. quae autem. & l. athletas. v. l. q. ad §. ait prator.

H Qui lenocinium. hoc exponitur. j. eo. l. athletas. §. ait prator. v. l. q. ad §. calumniator. Accursum.

I Qui in iudicio publico. facias quod sint tres casus. Primus, quando iudicio publico iudicatus, vel cōdēnatus erit. Secundus, quando de calumnia commissa in iudicio publico, vel priuato, cum ex ea causa descendit crimen priuatum, cuius est actio ciuili, & infamiam irogat: vt. j. de publi. iud. l. infamem. Tertius est de praeruaricatione. Sed quidam notant tantū duos casus. f. calumnia, & praeruaricationis damnatum: sequentes Vlpi. qui hac duo exponit. j. eo. athletas. §. calumniator. & §. item praeruator. item quod dicit de praeruaricatione damnatum esse infamem, idem de tergiuersatore: vt. C. vt intra certum tempus. l. j. & ij.

K Qui furti. l. actione: vt patet: quia dicit, vi bonorum raptorū, secundum l. o. & sic transigens in conditione furtiua, non infamatur: vt in fi. §. vbi parificat damnatum & pactum.

L Fraude. pro eodem ponit dolum, & fraudem. & quod dicit, suo nomine: ideo est, quia secus si alieno: vt. j. e. furti. §. si quis alieno. & exponuntur haec quatuor membra per Vlpianum. j. eo. athletas. §. lina. & l. sequen. & l. furti. v. l. q. ad §. mandati. Accursum.

Qui pro socio. ponit quatuor casus ex contractu, vel quasi, quibus quis infamatur damnatus. & caue quia non repetit pactus, quod dixerat. §. proxi. in delictis: vt hic, & j. e. in actionibus. Itē quod subiicit de damnato tutelae: hoc sic est si ratione doli fecus si culpa, etiam lata: vt in iustit. de susp. tu. §. suspectus. & idem in ceteris quae hic sunt, vt demum ratione doli in praedictis commissi damnatus infamatur: vt. j. eo. furti. §. fin. Item quod subiicit, contrario iudicio damnatum non infamari: fallit in casu: vt. j. e. furti. §. mandati. in fin. Et not. quod hic §. totus exponitur per Vlp. j. eo. furti. §. mandati. v. l. q. ad §. i. genero.

Qui eam quae in potestate. x. vel. xj. casus proferuntur est, in quibus quis per sententiā de iure infamis efficitur, ab illo versu, qui iudicio & c. nunc reincipit dicere de his qui ipso facto sine sententiā infamantur: & sunt octo vel nouem inter eos qui hic sequuntur, & eos qui sunt supra. §. ab exercit. v. l. q. ad §. qui in iudicio

est de publi. iudicio est infamis. Itē qui cōtrahit furtū, vel vi b. rap. & inde cōdēnatus est vel pactus, est infamis. vel de infamia vel de dolo est cōdēnatus, est infamis. Item si pactus est. Itē qui cōdēnatus est in iudicio tutelae, est infamis: vel pro socio: vel mādātū: vel depositū: & suo nomine: infamis erit.

hoc verū est in his quatuor casibus si ex dolo fuerint cōdēnati: non propter culpam. §. v. i. E. A. M. Scire debes quod mulier non debet nubere intra annum post mortē viri sui: & si nubat intra annum, efficitur ipsa infamis: & sic ille infamatur qui eam duxit: & parētēs etiam istorum infamatur qui cōsenserint tali matrimonio. Item qui bina ipsōalia contraxit, sua volūtatē. l. infamatur.

Notatur. l. infamia quae est iuris. nā de ea tantū hic tractat. est autē & alia quae dicitur facti: & contingit plurib. modis: vel quia pater, vel quia iudex increpauit filios vel alique: vt. C. eo. interlocutio. & l. verbū. cuius effectus est duplex. primus, vt à querela nō excludatur frater exheredatus, qui aliās excluderetur ab hereditate, & à querela: vt. C. de inof. test. l. fratres. Itē repellitur à dignitate. C. de dig. l. neq; lib. xij. Et not. quod verba huius. l. exponūtur. j. e. i. l. proxi. v. l. q. ad §. ait prator.

G Qui artis ludicrae. ludibriū sui facturus, & pronūciaturus (vt subicit) Comēdiam vel Satyrām, & hac pars exponitur. j. l. proxi. §. ait prator. & l. i. quae autem. & l. athletas. v. l. q. ad §. ait prator.

H Qui lenocinium. hoc exponitur. j. eo. l. athletas. §. ait prator. v. l. q. ad §. calumniator. Accursum.

I Qui in iudicio publico. facias quod sint tres casus. Primus, quando iudicio publico iudicatus, vel cōdēnatus erit. Secundus, quando de calumnia commissa in iudicio publico, vel priuato, cum ex ea causa descendit crimen priuatum, cuius est actio ciuili, & infamiam irogat: vt. j. de publi. iud. l. infamem. Tertius est de praeruaricatione. Sed quidam notant tantū duos casus. f. calumnia, & praeruaricationis damnatum: sequentes Vlpi. qui hac duo exponit. j. eo. athletas. §. calumniator. & §. item praeruator. item quod dicit de praeruaricatione damnatum esse infamem, idem de tergiuersatore: vt. C. vt intra certum tempus. l. j. & ij.

K Qui furti. l. actione: vt patet: quia dicit, vi bonorum raptorū, secundum l. o. & sic transigens in conditione furtiua, non infamatur: vt in fi. §. vbi parificat damnatum & pactum.

L Fraude. pro eodem ponit dolum, & fraudem. & quod dicit, suo nomine: ideo est, quia secus si alieno: vt. j. e. furti. §. si quis alieno. & exponuntur haec quatuor membra per Vlpianum. j. eo. athletas. §. lina. & l. sequen. & l. furti. v. l. q. ad §. mandati. Accursum.

Qui pro socio. ponit quatuor casus ex contractu, vel quasi, quibus quis infamatur damnatus. & caue quia non repetit pactus, quod dixerat. §. proxi. in delictis: vt hic, & j. e. in actionibus. Itē quod subiicit de damnato tutelae: hoc sic est si ratione doli fecus si culpa,

dische bibliotheken met elkaar gemeen heeft als volgt worden gepresenteerd:

	Erpenius	De Backere	Schotte	Vinnius	omvang juridische bibliotheek
Thysius	14	8	19	26	119
Erpenius		7	42	50	127
De Backere			22	24	275
Schotte				58	206
Vinnius					257

Op basis van deze gegevens zijn al een paar opmerkingen mogelijk: de grootste juridische collectie, die van De Backere, heeft het kleinste aantal titels gemeen met die van Thysius, maar ook met elk van de andere collecties. De bibliotheek van Vinnius zou de best gesorteerde moeten zijn: van zijn boeken is het grootste aantal exemplaren ook in andere bibliotheken terug te vinden.

Juridische boeken

Voor de studie van het Romeinse recht was het *Corpus juris civilis* onmisbaar. De oude edities naar middeleeuws model, waarin gerubriceerde passages van de tekst worden omringd door grote hoeveelheden glossen, waren voor de zeventiende-eeuwse jurist geen noodzakelijk bezit. Maar dat wil niet zeggen dat ze helemaal in onbruik waren geraakt. Nog in 1576 publiceerde de humanist Jacobus Cujacius een editie van het *Corpus juris civilis* met de gezaghebbende commentaren van Franciscus Accursius (ca. 1181-1283). Thysius had een mooi en bijzonder kostbaar exemplaar in zijn bezit.⁸⁵ Elk van de vijf zware foliodelen omvat een onderdeel van de tekst naar de middeleeuwse indeling. De eerste drie delen bevatten de Digesten (*Digestum Vetus*, *Infortiatum*, *Digestum Novum*), het vierde deel de Codex, en het vijfde het vervolg van de Codex, samen met de Institutiones, de Novellen en de Libri feudorum (verzameld onder de naam *Volumen parvum*). Naast dit werk, bezat Thysius een herdruk van de eerste humanistische juridische bron-

tekst die de titel *Corpus juris civilis* droeg.⁸⁶ Deze was oorspronkelijk te Lyon in 1583 bezorgd door de vooraanstaande Franse jurist Dionysius Gothofredus, en de kwaliteit ervan was zodanig dat de editie tot ver in de achttiende eeuw werd gebruikt. Vinnius, Schotte en waarschijnlijk Erpenius hadden net als Thysius een herdruk van deze editie, die alleen in de collectie van De Backere ontbreekt.

Daarnaast zijn van twee onderdelen van het *Corpus juris civilis* ook aparte edities in de collecties aanwezig: de Institutiones en de Novellen. De Instituten zijn in de zesde eeuw geschreven als inleiding op het hele Romeinse recht, en werden meer dan duizend jaar later nog altijd als zodanig gebruikt. Er waren dan ook vele edities van in omloop, waarvan er zo'n twintig in de verschillende collecties zijn terug te vinden.⁸⁷ Thysius had er drie, zowel in folio als in octavo, maar allemaal met een weinig recente publicatiedatum. Vinnius was als auteur van een editie van het werk bezitter van een groot aantal exemplaren; de meeste overigens van zijn eigen editie.⁸⁸ De Novellen werden minder intensief gelezen, maar behalve in de bibliotheek van De Backere was het werk overal aanwezig. Thysius bezat het deel met de Novellen uit de eerste humanistische editie van het *Corpus juris*, van de hand van de Duitse jurist Haloander.⁸⁹

De humanistische belangstelling voor het prejustiniaanse recht is in de hier onderzochte bibliotheken bijna niet terug te vinden. Hoewel de academici die zich inzetten voor de reconstructie van antieke teksten daarin een instrument zagen voor de hervorming van het recht, is de inhoud van deze teksten nooit doorgedrongen tot het onderwijs of de rechtspraak. Thysius bezat een commentaar van Antonius Clarus Sylvius op de *leges regiae* en de XII Tabulae, maar verder reikte zijn belangstelling niet.⁹⁰ Verder hadden Vinnius en Schotte beiden een editie van de *Codex Theodosianus*.⁹¹

Wat opvalt is dat Thysius inderdaad beschikte over de belangrijke teksten waarin het Romeinse recht is vastgelegd, en bovendien ook over vooraanstaande edities ervan. Deze heeft hij echter bijna

allemaal aangeschaft lang voordat hij met zijn rechtenstudie begon en dus zelf nog niet de benodigde kennis had om weloverwogen aankopen te doen. In meer algemene zin is zichtbaar hoezeer de bibliotheken wat het Romeinse recht betreft waren door-drongen van het zestiende-eeuwse humanisme. De edities die zijn vormgegeven naar middeleeuwse maatstaven zijn in onbruik geraakt, aangezien de humanisten zich keerden tegen de gewoonte om het Romeinse recht alleen te bestuderen in het kader van de door middeleeuwse rechtswetenschappers geschreven interpretatie van de tekst. Van het werk van de belangrijkste glossatoren werd geen gebruik meer gemaakt, zodat publicaties van auteurs als Bulgarus, Martinus Gosia, Hugo en Jacobus in de zeventiende-eeuwse bibliotheken ontbreken.

Vanwege de directe relatie met het onderwijs en de rechtspraktijk ontwikkelden de glossen zich tot op zekere hoogte tot een opzichzelfstaand genre. Hoogtepunt daarvan was de door Franciscus Accursius verzamelde collectie glossen die werd gepubliceerd onder de naam *Glossa ordinaria*. Dit boek bleef tot ver in de zeventiende eeuw een standaardwerk.⁹² Desondanks zijn er weinig sporen van het werk van Accursius in de collecties van Thysius en de andere vier juristen terug te vinden.⁹³ Een tweede standaardwerk is een systematische samenvatting van de eerste negen boeken van de Codex, geschreven rond 1210 door Portius Azo (?-ca. 1230). Van deze *Summa Codicis* had alleen Schotte een editie in de kast staan.

Ook de belangrijkste vertegenwoordigers van de post-glossatoren schitteren in de bibliotheken vooral door afwezigheid. In omvangrijke commentaren hebben juristen als Cynus de Pistoia (1270-1336), Baldus de Ubaldis (1327-1400) en vooral Bartolus de Saxoferrato (1313-1357) de grondslag gelegd voor een model van rechtswetenschap dat tot in de zeventiende eeuw werd gebruikt. Het nagenoeg ontbreken van deze publicaties in de juristenbibliotheken is zeker niet toe te schrijven aan de buitengewoon moderne opvattingen van hun eigenaars. Het werk van de post-glossatoren, naar hun belangrijkste vertegenwoordiger ook wel bartolisten genoemd, is door talloze

auteurs die na hen gekomen zijn geciteerd, bewerkt en hergebruikt binnen de context van nieuwe juridische vraagstukken. In hoeverre de intellectuele nalatenschap van de bartolisten onderdeel uitmaakt van de juristenbibliotheken, kan hier niet worden vastgesteld.

Verder mag niet worden vergeten dat de bartolisten voor de verspreiding van hun geschriften aanvankelijk nog niet hebben kunnen profiteren van de uitvinding van de boekdrukkunst, die nog een eeuw op zich liet wachten. De werken van de humanisten werden al tijdens hun leven in relatief grote hoeveelheden gedrukt en waren veel gemakkelijker verkrijgbaar. Van de ruim zeshonderd edities waarvan de catalogi van de vijf juristenbibliotheken een jaar van uitgave vermelden, is slechts de helft na 1600 gepubliceerd, de andere helft is ouder: 33 werken dateren zelfs van voor 1550.⁹⁴

De eerste humanisten die hun stempel op de geschiedenis van de rechtswetenschap hebben gedrukt, waren de filologen die nieuwe tekstuittgaven maakten van justiniaanse en pre-justiniaanse wetten, zoals Antonius Augustinus, Franciscus Contius, Franciscus Balduinus en Julius Ursinus. Van al deze auteurs zijn werken in de bibliotheken aanwezig, maar de verzamelaars waren meer in de commentaren geïnteresseerd dan in de tekstuittgaven, waarvan het belang voor de kennis van het geldende recht niet bijzonder groot was. Alleen Schotte had een bundel van Augustinus met de titel *Collectiones antiquae*, maar een verzameling commentaren op de antieke juristen van dezelfde auteur onder de titel *Emendationum et opinionum libri IIII* was veel populairder: alleen De Backere bezat geen exemplaar.⁹⁵

De belangrijkste vertegenwoordigers van het juridisch humanisme bevonden zich in de Franse stad Bourges, waar een groot aantal van hen voor kortere of langere tijd aan de lokale universiteit doceerde. De Italiaan Andreas Alciatus (1492-1550) was er hoogleraar na zijn studies te Pavia en Bologna. Zijn publicaties waren zeer invloedrijk, aanleiding genoeg om kort na zijn dood een *Opera omnia* te doen verschijnen, die is terug te vinden in de collecties van Thy-

sius, De Backere en Schotte.⁹⁶ Overtuigender dan in heruitgaven van antieke juridische teksten kreeg de kritiek van de humanisten op de middeleeuwse rechtswetenschap vorm in nieuwe commentaren op onderdelen van het *Corpus juris civilis*. Baanbrekend waren Alciatus' *Annotationes in tres posteriores Codicis Justiniani libros* uit 1515 en de *Annotationes op de Digesten* van Guillelmus Budaeus (1467-1540) uit 1508.⁹⁷ Ook van het laatstgenoemde werk bezat Thysius een exemplaar, evenals De Backere en Vinnius.⁹⁸

Budaeus verrichtte pionierswerk met zijn herbeschouwing van het Romeinse recht in historische context. Het uitgangspunt van zijn onderzoek verschilde met dat van Alciatus, Ulrich Zasius (1461-1535) en later Jacobus Cujacius (1522-1590), in die zin dat de laatstgenoemden ook geïnteresseerd waren in de praktische toepasbaarheid van het Romeinse recht.⁹⁹ Thysius bezat een commentaar op een Digestentitel van de hand van Cujacius, maar Vinnius, die voor zijn eigen publicaties gebruikmaakte van het werk van Cujacius, bezat daarentegen een hele reeks.¹⁰⁰ Andere invloedrijke humanisten dan Alciatus en Budaeus die een professoraat in Bourges hebben bekleed, zijn Franciscus Duarenus (1509-1559), Hugo Donellus (1527-1591) en Franciscus Hotmannus (1524-1590). De twee laatstgenoemden behoren tot de auteurs die in de zeventiende-eeuwse juridische bibliotheken het best vertegenwoordigd zijn, voornamelijk bij Vinnius en Schotte. Thysius bezat desondanks alleen werk van Donellus, die korte tijd als hoogleraar in Leiden had gewerkt. Deze werd beroemd met een synthese van eerder gepubliceerd werk aan de hand van een nieuwe systematische indeling van het recht, onder de titel *Commentarii de jure civili*.¹⁰¹ Thysius, Vinnius en Schotte konden het werk tot hun eigendommen rekenen.¹⁰²

Behalve het Franse Bourges werd ook de Brabantse universiteitsstad Leuven in de eerste helft van de zestiende eeuw een centrum voor humanistische rechtswetenschap. Onder de belangrijkste vertegenwoordigers vindt men Viglius ab Aytta (1507-1577), die een commentaar op de Instituten schreef volgens de methode van Alciatus, waarvan Thysius een

exemplaar bezat.¹⁰³ Daarnaast vindt men er Gabriel Mudaeus (1500-1560), die onder meer les gaf aan Matthaeus Wesenbecius (1531-1586) en Jacobus Ravardus (1535-1568). Zij maakten naam als auteurs van commentaren op het Romeins recht. Hun werken zijn in alle vijf de bibliotheken terug te vinden.¹⁰⁴

Van de juristen uit de Noordelijke Nederlanden moet met name Hugo de Groot (1583-1645) worden genoemd. Aan zijn bijdrage aan de ontwikkeling van de rechtswetenschap is hierboven reeds gerefereerd. Hij onderscheidde zich van zijn humanistische tijdgenoten door zijn praktijkgerichte benadering. Dit blijkt uit zijn systematische beschrijving in het Nederlands van het in Holland geldende privaatrecht in de *Inleydinge tot de Hollandtsche regts-geleertheit* uit 1631, een boek dat alleen ontbreekt in de collectie van De Backere. Een andere belangrijke bijdrage van De Groot aan de rechtswetenschap was *De jure belli ac pacis*, waarin hij zijn theorie over het natuurrecht uiteenzette. Thysius bezat een exemplaar, evenals Vinnius en Schotte.¹⁰⁵

Onderwijs

Uit het voorgaande blijkt dat veranderingen in de manier waarop de rechtswetenschap werd beoefend vooral werden gerealiseerd in de plaatsen waar universiteiten werden gesticht, en waar vooruitstrevende hoogleraren werden benoemd. Aangezien juristen de kennis die zij tijdens hun studie hadden opgedaan in allerlei maatschappelijke functies toepasten, was de mate waarin van vernieuwing sprake kon zijn niet alleen afhankelijk van het bestuur van de universiteit, maar ook van de samenleving die aan de universiteit haar bestaansrecht gaf.¹⁰⁶

De studie van het recht naar laat-middeleeuwse bartolistische principes werd vormgegeven aan de Italiaanse universiteiten, en kreeg naar haar plaats van herkomst de naam *mos italicus*. De studie was gebaseerd op het lezen van teksten, met het doel de aankomende juristen een grondige kennis van de wetteksten en de middeleeuwse commentaren te laten

INLEYDINGE
Tot de
HOLLANDTSCH E
Regts-geleertheit,
Beschreven by
HUGO DE GROOT.
Bevestigt

Met Placcaten, Hantvesten, oude Herkomen, Reg-
ten, Regts-geleerden, Sententien van de Hoven van Justitie
in Hollandt ende elders, mitfgaders enige by-voegfels
ende aenmerkingen op de selde,

Door

M^r. SIMON VAN GROENEVEGEN
*vander Made, Advocaet voor de voorsz. Hoven van Justitie
in Hollandt.*

Hier achter is noch by gevoegt R. Hogerbeets, Van het aenleggen ende volvoeren
der Proceffen, voor de Respectieve Hoven van Justitie in Hollandt.

TOT AMSTERDAM.

By **BROER JANSZ**, Boeckdrucker op de Nieuwe-zyds Voor-burgwal,
by de Brouwery vande Hoyberg, inde Silvere Kan, Anno 1647.

Titelpagina van
de Inleydinge tot
de Hollandtsche
regts-geleertheit
van Hugo de
Groot, 1647

verwerven als voorbereiding op de praktijk. De ondoordringbaarheid van de lesstof en het gebrek aan samenhang tussen de verschillende onderdelen ervan leidden op den duur tot grote kritiek. De universiteit van Bourges in Frankrijk was halverwege de zestiende eeuw de geboorteplaats van een nieuwe onderwijsmethode die *mos gallicus* werd genoemd. Deze methode was gericht op het bestuderen van het Romeinse recht in zijn oorspronkelijke samenhang, naar voorbeeld van het systeem dat aan de Instituten van Justinianus ten grondslag ligt. Doel hiervan was de studenten behalve kennis vooral begrip en inzicht bij te brengen.¹⁰⁷

Al in de eerste helft van de zestiende eeuw vond de humanistische rechtswetenschap aanhangers in de Nederlanden en in Duitsland, maar nadat de veelal protestantse juristen vanwege godsdienstige redenen waren gedwongen uit Frankrijk te vluchten verschoof het centrum van de humanistische school definitief in noordelijke richting. Tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) werd door veel Duitse juristen (en studenten) bovendien de voorkeur gegeven aan een verblijf in de Republiek.¹⁰⁸ Aan de Leidse universiteit werd in 1579 een keuze gemaakt voor de humanistische school met de aanstelling van Donellus. Na zijn vertrek in 1587 werd zijn plaats overgenomen door Everardus Bronchorst (1554-1627). Hij was geen systematische filoloog zoals zijn voorganger, maar meer een practicus, die in zijn oratie een didactisch programma schetste voor de inrichting van het juridisch onderwijs aan de universiteit. Donellus en Bronchorst zijn van invloed geweest op de organisatie van het onderwijs in de rechten gedurende de daaropvolgende decennia. De Leidse school werd als gevolg daarvan een mengvorm van de bestaande tradities, gebaseerd op een humanistisch-praktische benadering van de rechtswetenschap.¹⁰⁹

De adviezen van Bronchorst over de manier waarop het recht gedoceerd zou moeten worden, richtten zich in de eerste plaats op de behandeling van de drie belangrijkste onderdelen van het *Corpus juris civilis*. Voor de juiste interpretatiemethoden verwijst hij naar de voorschriften van Justinianus zelf, maar als

er voor bepaalde gecompliceerde teksten nadere uitleg is vereist, mag de student commentaren raadplegen. Daartoe zijn alleen recente, zestiende-eeuwse auteurs geschikt, zoals Alciatus, Zasius, Duarenus, Baro, Goveanus, Corasius, Connanus, Costalius, Contius en Oldendorp.¹¹⁰ Alleen van Alciatus en Costalius is er werk in de bibliotheek van Johannes Thysius terug te vinden.¹¹¹ De andere verzamelaars bezaten wel boeken van deze auteurs, vooral de bibliotheken van Vinnius en Schotte zijn goed gesorteerd.

Bronchorst verwijst daarnaast naar contemporaine auteurs als Hotmannus, Cujacius en Donellus, maar hij is vooral overtuigd van de waarde van het werk van Wesenbecius, met name diens *Paratitla* uit 1563. Deze term is een algemene benaming voor korte beschouwingen over de betekenis en plaats van de titels uit de *Digesten*. Van dit boek had Thysius twee exemplaren, in folio en octavo.¹¹² Al deze auteurs vertegenwoordigen de theoretische benadering van het Romeinse recht, de zogenaamde 'practici' worden door Bronchorst alleen aangeraden aan studenten die zich op de rechtspraktijk voorbereiden. Daartoe behoren oude juristen onder wie Bartolus, Jason, Robertus Maranta en Petrus Ferrariensis.¹¹³ Daarnaast noemt hij meer recente werken, zoals de *Speculator* van Gulielmus Durantis, de *Observationes* van Andreas Gail en van Mynsinger en de *Classes* van Oldendorp.¹¹⁴ Ook hiervan had Thysius anders dan de andere verzamelaars geen enkele titel in zijn bezit. Behalve het werk van Wesenbecius, dat in Leiden het standaardleerboek voor studenten is geweest, ontbreekt elk spoor van het door Bronchorst aangeraden studiemateriaal.¹¹⁵

Dat wil niet zeggen dat Thysius verder geen enkel boek in zijn bibliotheek had dat hij voor zijn rechtenstudie kon gebruiken. De belangrijkste literatuur bestond uit de boeken van het *Corpus juris civilis* zelf. Edities van het hele corpus en van onderdelen daarvan staan wel degelijk in zijn bibliotheek, maar commentaren zijn schaars. Je zou kunnen stellen dat er zestig jaar nadat Bronchorst zijn oratie schreef, in 1587, het nodige was veranderd aan de lijst met de voor studie voorgeschreven literatuur, maar dan

zouden nieuwe voorschriften in dezelfde mate van invloed moeten zijn geweest op de samenstelling van de collectie van Thysius' leeftijdgenoot Erpenius. Maar dat is niet het geval. Adviezen zoals die van Bronchorst zijn voor de periode dat Thysius onderwijs volgde aan de Leidse universiteit helaas niet bewaard gebleven.

Sinds 1587 waren er in Leiden telkens vier hoogleraren tegelijkertijd aangesteld om recht te doceren.¹¹⁶ De *Instituten*, het boek waarmee de studie werd aangevangen, werd in Thysius' studietijd behandeld door Jacobus Maestertius. De *Digesten* werden gedoceerd door Nicolaes Dedel ('per paratitla') en Arnoldus Vinnius (systematisch naar onderwerp), en de *Codex* was toegewezen aan Bernardus Schotanus.¹¹⁷ Op welke manier Thysius' docenten van invloed zijn geweest op zijn kennis en interesse voor het recht is bij gebrek aan informatie over de inhoud van hun lessen nauwelijks vast te stellen. Behalve Dedel hebben zij hun opvattingen echter wel in publicaties vastgelegd.¹¹⁸ Het werk van Vinnius is veruit het interessantst. Hij had zich door Donellus laten inspireren bij een systematische beschrijving van het Romeins recht in de *Jurisprudentia contracta*. Zijn boek was beknopter dan de *Commentarii de jure civili* van Donellus, en bovendien niet uitsluitend gebaseerd op de (humanistische) rechtswetenschap, maar ook op de rechtspraktijk. Zijn commentaar op de *Instituten*, en de voor studenten meer handzame versie waarin het commentaar tot voetnoten was teruggebracht, zijn niet in de bibliotheek van Thysius opgenomen, terwijl Erpenius van beide een exemplaar bezat.

Dat Schotanus een voorstander was van het onderwijs in de rechtspraktijk heeft hij laten blijken in zijn privaatcolleges, en ook Maestertius heeft erop gewezen dat een student uiteindelijk in staat moest zijn om zijn kennis in de praktijk toe te passen.¹¹⁹ Hij deed dat in een traktaat met de titel *De imminuendo labore studii juridici dissertatio*, waarvan Thysius een exemplaar in zijn collectie had opgenomen.¹²⁰ Maestertius was net als zijn collega's een humanist, maar geen systematisch filoloog. Afgezien van de disputa-

ties staat er slechts een klein aantal publicaties op zijn naam, waaronder een omstreden monografie over het Romeinse recht, een editie van de *Instituten* en een *Beschrijvinge van de stadt ende landt van Dendermonde* waarin aandacht wordt besteed aan het plaatselijk gewoonterecht.¹²¹

Uit het feit dat Thysius deze titel heeft aangeschaft, blijkt zijn interesse in een ander, even praktisch als veelzijdig type juridische boeken. Naast dit werk van Maestertius bezat hij verzamelingen costumen, plakaten, ordonnantien en keuren van verschillende streken in de Nederlanden.¹²² Evenmin ontbreken praktische werken over de beoefening van het (lokale) procesrecht, zoals *Synopsis praxeos civilis* van Paullus Merula en de *Practyke civile* van Philips Wielant.¹²³ Opvallend is dat van de werken die Thysius volgens zijn kasboek had aangeschaft, een relatief groot aantal titels over het lokale recht niet in de collectie van de *Bibliotheca Thysiana* terecht is gekomen.¹²⁴ Hetzelfde geldt voor twee studieboeken: het reeds genoemde *Examen juridicum* van Schotanus en de *Institutiones imperiales, erotematibus distinctae* van Antonius Perezius. Hoewel ze in het kasboek als aankopen staan vermeld, maken deze titels geen deel uit van de oudste catalogus, maar zijn ze op een later tijdstip weer aan de collectie toegevoegd. Dat betekent dat een aantal studieboeken en beschrijvingen van lokaal recht, bij uitstek praktische boeken, door Thysius of de eerste curator van de bibliotheek in eerste instantie niet geschikt werd geacht om deel uit te maken van de openbare collectie.

Typering

Zoals al eerder is opgemerkt, is een typering van een juridische bibliotheek op basis van de vraag of de boeken overwegend theoretisch, dan wel praktisch van opzet zijn, niet goed mogelijk. Elke praktische toepassing van het recht was gegrondvest in de theoretische context van het *Corpus juris civilis*. Zelfs het gewoonterecht, dat een andere oorsprong had en bij uitstek een praktisch doel diende, werd vanaf de zestiende eeuw op schrift gesteld ('homologatie') en

vervolgens voorzien van geleerde commentaren door in het Romeinse recht geschoolde juristen. De oorzaak voor het verband tussen theorie en praktijk ligt in de aard van de discipline: het interpreteren van oude teksten ten behoeve van het oplossen van praktische juridische vraagstukken. Beoefenaars van het geleerde recht waren verbonden aan universiteiten waar rechten werd gedoceerd, waarbij de uitleg en achtergrond van wetten en regels even belangrijk werden geacht als de toepassing ervan. Er zullen weinig hoogleraren geweest zijn als Hugo Donellus, die ondanks al zijn geleerde kennis zo weinig praktische ervaring had, dat hij het niet aandurfde zonder de hulp van een collega een kwitantie te schrijven voor het salaris dat aan hem werd uitgekeerd door de Staten van Holland.¹²⁵

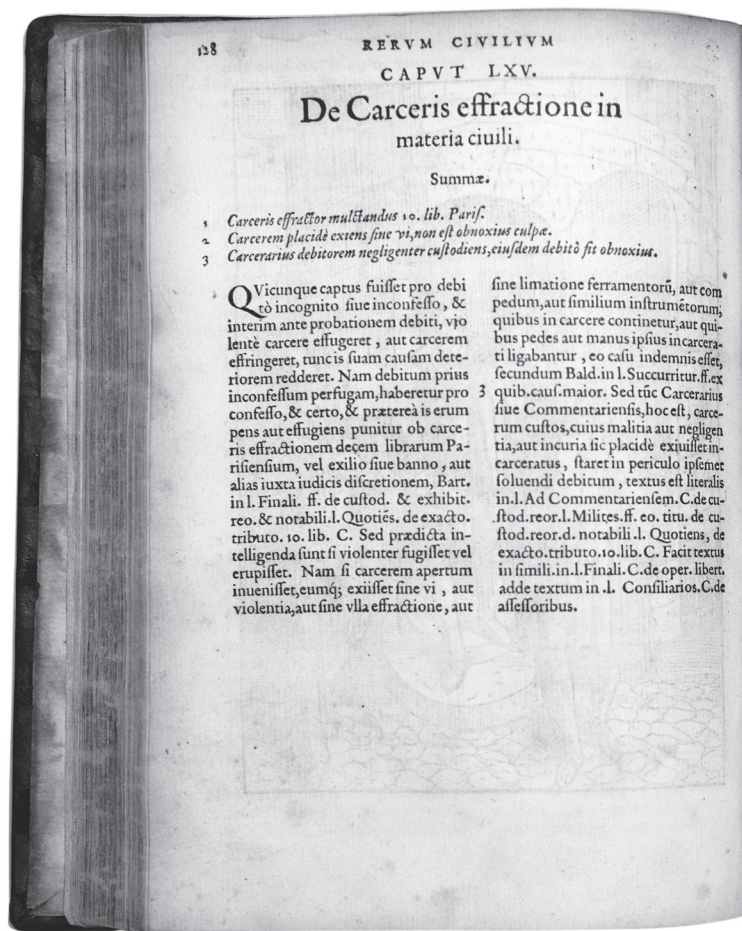
De toepassing van het recht is in de loop der eeuwen, zo lang als het *Corpus juris civilis* gold als de belangrijkste autoriteit (vanaf ca. 1100), veranderd onder invloed van politieke, maatschappelijke en sociale ontwikkelingen. Zo zou het mogelijk moeten zijn een boekenverzameling te typeren door te kijken naar de mate waarin die vernieuwing zichtbaar is in de aard van de boeken. Maar ook dat uitgangspunt levert geen duidelijk onderscheid op: vernieuwing betekende niet noodzakelijk dat oude opvattingen waardeloos waren geworden, of dat de nieuwe volledig werden geaccepteerd. Het hoofddoel voor zowel de middeleeuwse rechtsgeleerden als voor de humanisten en hun opvolgers was en bleef de uitleg en toepassing van het *Corpus juris civilis*.¹²⁶ En hoewel er onderscheid bestond in de mate waarin men zich richtte op de grondtekst of op de commentaren, zou een bartolist niets kunnen beweren zonder te verwijzen naar het *Corpus juris civilis*, en zou menig humanistisch rechtsgeleerde er de voorkeur aan geven zich in de rechtszaal te gedragen als bartolist.¹²⁷

Het is daarom lastig om een hele collectie juridische boeken in duidelijke rubrieken in te delen, of om over de samenstelling stellige conclusies te trekken. Maar er valt wel iets te zeggen over een paar onderdelen ervan. Er is een groep juridische boeken die onmiskenbaar was bestemd voor praktisch gebruik

ten behoefte van de Nederlandse rechtspraak, en die (nog) actueel was in de periode waarin de vijf verzamelaars werkzaam waren. Daartoe behoren boeken over het procesrecht, beschrijvingen van lokaal recht, verzamelingen jurisprudentie en instructieboeken voor de manier van procederen.

Om te beginnen was er D'instructie vanden Hove van Hollant, Zeelandt ende Vrieslandt, oorspronkelijk opgesteld in 1462, en gedurende het bestaan van het Hof (tot 1811) vele malen herzien en herdrukt.¹²⁸ Dit werk werd later gevolgd door *Synopsis praxeos civilis* ofwel *De maniere van procederen* van Paullus Merula uit 1592, waarvan in de zeventiende en achttiende eeuw eveneens vele herdrukken verschenen.¹²⁹ Voor de Zuidelijke Nederlanden was er de *Practijcke civile* van Philips Wielant, voor het eerst gepubliceerd in 1598, en het grotendeels door hem geschreven maar door Joos de Damhouder onder eigen naam uitgegeven *Practijcke ende handbouck in criminele zaeken* uit 1555.¹³⁰ Damhouder schreef zelf een *Practijcke in civile saecken*.¹³¹ Deze beide boeken zijn zowel in het Latijn als in het Nederlands uitgegeven, zelfs in met houtsneden geïllustreerde edities. En dan verscheen er ten behoeve van het indienen van verzoekschriften aan de hoven van justitie in Holland in 1642 de *Papegay*, ofte *Formulier-boeck van alderhande requesten* van Willem van Alphen, ook weer een boek dat tot diep in de achttiende eeuw is herdrukt.¹³²

Verder waren verzamelingen van uitspraken van rechterlijke colleges van belang. De oudste publicatie van zo'n verzameling is *Curiae Hollandiae, Zelandiae et West-Frisiae decisiones* uit 1617, dat zestig beslissingen bevat van het Hof van Holland en zeventien van de Hoge Raad. Het werk is herdrukt in 1627 en 1644, waarbij ten onrechte de naam van Cornelis Neostadius als auteur werd vermeld.¹³³ De editie uit 1644 is aangevuld met door Neostadius verzamelde arresten over het leenrecht en het huwelijksgoederenrecht, gepubliceerd respectievelijk als *De feudi* en *De pactis antenuptialibus*.¹³⁴ Een andere uitgave van Hollandse uitspraken betreft de *Observationes rerum in eodem senatu judicatarum* van Jacobus Coren uit 1633, dat bestaat uit aantekeningen over arresten van de Hoge Raad.¹³⁵

Illustratie uit
*Praxis rerum
civilium* van Joos
de Damhouder
uit 1567, bij het
hoofdstuk 'De
carceris extracti-
one', ofwel 'Over
onsnapping uit
de gevangenis'

Het lokale recht was onder meer vastgelegd door Pieter Bort, advocaat aan het Hof van Holland. Hij was de auteur van het *Tractaet verklarende hoe dat de Hollantsche leenen by uytterste-wille, ende versterf erven* uit 1649.¹³⁶ De belangrijkste auteur op dit gebied was Hugo de Groot, met zijn *Inleydinge tot de Hollandtsche regts-geleertheit* uit 1631, dat maatgevend is geweest voor het in Holland geldende recht. Ruim twintig jaar later verscheen het handboek van Simon van Leeuwen met de titel *Paratitula juris novissimi*, dat is: een kort begrip van het Rooms-Hollandts-reght.¹³⁷ Ten slotte mag nog genoemd worden het *Tractatus de legibus abrogatis et inusitatis in Hollandia vicinisque regionibus* van Simon van Groenewegen, waarin de auteur heeft aangegeven welke bepalingen uit het *Corpus juris civilis* in Holland nog gebruikt werden en welke niet, met

verwijzingen naar de praktijk in andere Europese landen.¹³⁸ De lijst kan nog langer worden gemaakt, maar de belangrijkste Nederlandse auteurs en de meest gebruikte boeken over dit onderwerp zijn erin vertegenwoordigd. Van de veertien genoemde titels ontbreken bij Thysius alleen de werken van (of toegeschreven aan) Neostadius, maar van de elf titels die hij in totaal heeft aangeschaft zijn er vier niet in de Bibliotheca Thysiana terechtgekomen. Vinnius en Erpenius hadden tien van deze werken, Schotte had er drie en De Backere slechts één.

In de universiteitsbibliotheek in Utrecht wordt een zeventiende-eeuws handschrift bewaard over het procesrecht.¹³⁹ Het is getiteld *Praxis et ordo iudiciorum Curiae Hollandiae* en bevat aantekeningen over de manier van procederen voor het Hof van Holland. Uit de literatuurverwijzingen die de anonieme auteur in zijn manuscript heeft opgenomen, blijkt wie destijds als bron werden gebruikt, en hoezeer theorie en praktijk, traditie en vernieuwing allemaal een rol speelden. Van de 53 auteurs die worden geciteerd zijn er negentien afkomstig uit de traditie van het middeleeuwse (bartolistische) geleerde recht,¹⁴⁰ en 34 uit de praktijk van het humanistische en het lokale recht, van wie negen Nederlandse auteurs.

De overeenkomst tussen de lijst en de bibliotheken van Thysius en Erpenius is het kleinst: nog niet de helft van de auteurs is daarin terug te vinden. Vinnius bezat werk van acht middeleeuwse auteurs en van het grootste deel van de humanisten, de bibliotheek van Schotte was iets minder goed gesorteerd, maar toch vergelijkbaar met die van Vinnius. Het opvallendst is de bibliotheek van De Backere, waarin werk van bijna alle middeleeuwse auteurs op de lijst is opgenomen. Al eerder is geconstateerd dat de bibliotheek van De Backere de minste overeenkomsten vertoont met die van de andere juristen, terwijl hij juist beschikte over de grootste collectie juridische boeken: De Backere blijkt in tegenstelling tot de anderen een grote interesse te hebben gehad voor het middeleeuwse recht, en bovendien voor (commentaren op) lokaal gewoonterecht, met name het Franse. Daarentegen had hij getuige zijn boe-

kencollectie bijzonder weinig belangstelling voor het Hollandse recht, en bezat hij geen exemplaar van het *Corpus juris civilis*, enkel commentaren op onderdelen ervan.¹⁴¹

De bibliotheek van Vinnius was zoals mag worden verwacht de meest complete, zeker als het gaat om humanistische rechtswetenschap. Vinnius was opgeleid door Gerardus Tuningius (1566-1610), die zelf een leerling van Hugo Donellus was. Hij publiceerde met name naar humanistische principes filologisch en historisch verantwoorde commentaren op het Romeinse recht. Maar ook de praktijk van het recht werd door hem niet vergeten, zoals blijkt uit zijn werken *Commentarius [...] in quatuor libros Institutionum imperialium* en *Jurisprudentia contracta*. Het aantal middeleeuwse auteurs dat in dit werk door Vinnius wordt geciteerd is bijna gelijk aan het aantal humanisten, en de verscheidenheid aan literatuur die hij gebruikte wordt dan ook weerspiegeld door de brede samenstelling van zijn bibliotheek.¹⁴² Als de aanwezigheid van een boek in meer dan één van de hier besproken juristenbibliotheken een indicatie is voor een meer dan gemiddeld belang van zo'n boek, dan bezat hij het grootste aantal belangrijke titels.¹⁴³ Van de boeken die in drie of meer bibliotheken voorkomen, 45 stuks in totaal, had hij er niet minder dan 42. Dit resultaat is niet onverwacht: het hooglerarschap van Vinnius en het feit dat hij zelf publiceerde, maakten een brede belangstelling noodzakelijk.

De juridische bibliotheek van Apollonius Schotte komt qua omvang op de derde plaats, en heeft na die van Vinnius het grootste aantal titels gemeen met de andere bibliotheken.¹⁴⁴ Zijn werk als raadsheer van de Hoge Raad van Holland en Zeeland veronderstelt een meer dan gemiddelde aandacht voor werken over de Hollandse rechtspraktijk, maar uit de lijst van dertien belangrijke titels over dit onderwerp had hij er maar drie. Ook is er nauwelijks jurisprudentie (*Decisiones*) in zijn bibliotheek terug te vinden, of werk van de in de rechtszaal nog altijd hooggewaardeerde bartolisten. Hij was wel goed voorzien van humanistische literatuur.

De meeste werken die zijn geschreven na het

begin van de tweede helft van de zestiende eeuw zullen kenmerken bevatten van de humanistische rechtswetenschap, maar om een bibliotheek 'humanistisch' te kunnen noemen zullen toch de belangrijkste en meest vernieuwende auteurs daarin aanwezig moeten zijn. Ze zijn allemaal al ter sprake gekomen in het historische overzicht, daarom hier alleen hun namen: tot de grondleggers kunnen gerekend worden Andreas Alciatus, Guillelmus Budaeus, Uldricus Zasius en Antonius Augustinus. Alciatus staat bekend als een vertegenwoordiger van de universiteit in Bourges, net als Jacobus Cujacius, Franciscus Duarenus, Hugo Donellus en Franciscus Hotmannus. Uit Leuven kwamen Gabriel Mudaeus en Viglius van Aytta, Jacobus Raevardus en Matthaeus Wesenbecius, en uit de Noordelijke Nederlanden Hugo de Groot. Schotte kon 22 werken van deze auteurs tot zijn bibliotheek rekenen, De Backere, Erpenius en Thysius respectievelijk zeventien, vijftien en achttien. Vinnius' bibliotheek is van een andere orde: hij bezat van deze groep humanistische auteurs maar liefst 41 werken.

Als uit al deze resultaten een conclusie getrokken mag worden, dan is het dat bij juristen een verband tussen beroep en bibliotheek in de meeste gevallen niet (aantoonbaar) aanwezig is. En vervolgens dat de plaats en tijd waarin hun bibliotheken tot stand gekomen zijn een grotere rol hebben gespeeld bij de samenstelling dan het beroep. De vijf juristen hebben allemaal een universitaire opleiding in de rechten in Leiden afgerond, volgens dezelfde onderwijsmethode waarin het humanisme een belangrijke plaats vervulde, en alle vijf waren ze gevestigd in de streek waarvan het Hof van Holland als juridisch centrum diende.¹⁴⁵ Misschien is dit de reden waarom er weinig bijzonderheden te melden zijn met betrekking tot de bibliotheken van Erpenius en Thysius. Ze hebben beiden rechten gestudeerd, maar zijn geen beroepsjurist geworden, en ze zijn alletwee relatief jong overleden, in het bezit van een bescheiden collectie juridische boeken. Beiden bezaten ze een editie van het *Corpus juris civilis*, een redelijke hoeveelheid humanistische commentaren maar

juist weinig middeleeuwse, en een relatief ruime hoeveelheid boeken over de praktische rechtsgang in de Nederlanden.

Wat betreft de verzameling van Thysius kan hieraan nog worden toegevoegd dat van de dertig juridische titels uit zijn bibliotheek die hierboven inclusief titelbeschrijving en signatuur zijn genoemd, er zestien gekocht zijn in 1649 of eerder. Vijf daarvan zelfs op de veiling van de boeken van Jacobus Thysius in 1635, lang voor hij ging studeren. Dat betekent dat hij de werken van een aantal van de belangrijkste

auteurs dus al vroeg in zijn bezit had. Verder kocht Thysius zijn juridische boeken niet alleen tijdens zijn studie, maar gedurende de hele periode dat hij als verzamelaar actief was. Daaruit blijkt dat hij die boeken niet alleen ten behoeve van zijn eigen studie heeft aangeschaft, maar bezig was met het samenstellen van een juridische bibliotheek. Het relatief kleine aantal juridische boeken in het geheel van de bibliotheek duidt erop dat dit onderwerp ondanks zijn opleiding niet zijn grootste belangstelling heeft gehad.